

О.В. Лисенко
(м. Київ)

ГЕНЕЗА ІДЕОЛОГІЧНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ПРИОРІТЕТІВ СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ у другій половині XIX – на початку XX ст.

У середині XIX ст. деградує в той час феодально-кріпосницька Російська імперія зазнала ганебної поразки в Кримській війні від передових розвинутих європейських країн – Англії й Франції. Серед головних причин цієї поразки були як внутрішні, так і зовнішні політичні прорахунки тодішньої царської влади. У зовнішній політиці не виправдав себе союз з німецькими державами – Пруссією та Австрією, котрі в найвідповідальніший момент конфлікту не лише не підтримали Росію, але й фактично виступили на боці її противників проти неї. У внутрішній політиці свою повну неспроможність переконливо довела феодальна система виробництва. Російські кораблі, гармати й рушниці за всіма показниками поступалися новітньому англо-французькому озброєнню, у військово-технічному аспекті союзники переважали царську армію.

Новий російський імператор Олександр II після нищівної поразки у Кримській війні майже відразу змінив свою внутрішню політику, відмінивши кріпосне право й розпочавши реформи в сфері економіки, армії, правової системи, місцевого самоврядування.

Звернемося до тієї оцінки, яку давали першому періоду правління Олександра II сучасники: “Це був дивовижний час – час, коли кожний захотів думати, читати та учитись і коли кожний, у кого було що-небудь за душею, хотів висловити це вголос. Думка, яка до того часу спала, здригнулася й почала працювати. Порив її був сильний, і завдання величезні. Не про сьогоднішній день йшлося, обмірковувалися та вирішувалися долі майбутніх поколінь, доля всієї Росії, які ставилися в залежність від того чи іншого вирішення реформ”¹.

Виконання завдань, поставлених у внутрішній політиці, почало впливати й на зміну зовнішньополітичних пріоритетів. Адже було не логічно провадити ринково-демократичні зміни, орієнтуючись у зовнішній політиці на юнкерську Пруссію та на все більш відстаючу від передових демократичних держав Австро-Угорщину, котра до того ж зрадила Росію у Кримській війні. Тому російський імператор Олександр III кардинально змінив і свою зовнішню політику, уклавши військово-політичний союз із недавніми противниками в Кримській війні – Англією й Францією.

Однак те, що досить легко було здійснити на папері, підписавши відповідні дипломатичні протоколи, виявилось надзвичайно важко запровадити у реальному житті. Справді, Австро-Угорщина, Пруссія і Росія були майже однаковими напівфеодальними країнами з налагодженими протягом століть економічними зв'язками та усталеним суспільно-політичним ладом, в якому головну роль відігравали бюрократія, армія, поліція й жандармерія. У той же час Франція та особливо Англія були державами, в котрих успішно розвивалася ліберальна ринкова економіка, якій було дуже важко контактувати з напівфеодальною економікою Росії. У житті останньої поряд з очевидними позитивними

змінами в соціально-економічному, суспільно-політичному і духовно-культурному житті почали одночасно наростати негативні, кризові явища.

Важливу роль у їхній нейтралізації могли зіграти багатомільярдні західні інвестиції в економіку Російської імперії у цілому й України зокрема. І справді, англійський, французький та бельгійський капітал стрімко рушив на Схід. На багатому природними ресурсами південному сході України, як гриби після дощу, почали виростати потужні, найсучасніші на той час промислові об'єкти. Ці модерні виробництва в принципі могли б змінити загальну спрямованість російської економіки, переорієнтувавши її з Відня й Берліна на Лондон, Париж і Брюссель. Але все це могло відбутися лише за умови відповідних зрушень у культурно-освітньому та духовному житті населення південного сходу України, загальний інтелектуальний рівень котрого абсолютно не відповідав вимогам передового промислового виробництва, яке базувалося на новітніх технологічних здобутках. Тобто потреба у великій кількості освічених працівників стала необхідною вимогою подальшої модернізації соціально-економічного й суспільно-політичного життя в Україні.

Для цього потрібно було вести особливо виважену соціальну політику, не характерну для більшості європейських країн, у котрих велика промисловість виросла поступово з маленьких фабрик і мануфактур із відповідними поступовими змінами в устрої суспільства. Недотримання цієї виваженої соціальної політики могло легко призвести до розбалансування торгово-фінансових відносин між переважно російськомовними містами та україномовним селом.

Не останню роль у цьому питанні повинна була відіграти позиція англійців, французів і бельгійців, притому не лише тих підприємців, які працювали на українських теренах, а й, що найбільш важливо, урядів їх держав. Адже важливість Наддніпрянської України, її людського та військово-промислового потенціалу в можливій війні з Німеччиною не мала бути секретом для тих досвідчених політиків, які стояли на чолі країн Антанти. Безперечно, англійський, французький і бельгійський уряди заради захисту національних інтересів країн просто зобов'язані були тиснути на своїх підприємців, аби ті активно сприяли створенню серед українського населення, особливо у промисловому південно-східному регіоні, позитивного ставлення до країн Антанти. Все це можна було легко досягнути шляхом забезпечення українських робітників гідною платою, гарними умовами праці та медичним обслуговуванням.

Спочатку в українців з'явилася надія, що західні підприємці будуть платити робітникам хоча й менше, ніж у себе на батьківщині, але більше, ніж місцеві російські капіталісти, що вони активно впроваджуватимуть для тих безплатне лікування і страхування у разі нещасних випадків та каліцтв, боротимуться з алкоголізмом і безкультур'ям серед робітників. Однак дуже скоро виявилось, що переважна більшість західних підприємців, потрапивши в Україну, починали діяти у соціальній сфері нічим не краще, а подекуди навіть гірше, ніж представники старого, орієнтованого на Німеччину російського бізнесу, породжуючи цим масу конфліктів з робітниками².

Крім того, попри те, що велика інонаціональна індустрія створювала сотні тисяч порівняно добре оплачуваних робочих місць та швидко насичувала український ринок порівняно дешевою продукцією, вона разом із тим породжувала певні проблеми для розвитку вітчизняної промисловості – від дрібних кустарних виробництв до більш економічно потужних інституцій. Адже для розширення обсягів випуску продукції підприємець мусив продавати її по завищених цінах,

вкладаючи отримані надприбутки в розвиток, а також модернізацію свого бізнесу, а якраз цього національний капітал і не міг робити через великий обсяг товарів інонаціональної промисловості. Відсутність вільних обігових коштів у щойно народженої української буржуазії надзвичайно негативно впливала на її суспільно-моральний стан. Ці люди здебільшого не вкладали ніяких грошей на розвиток національної духовності й культури, нічого не роблячи для розвитку освіти серед простого народу. Тому потрібні були якісь самодіяльні культурно-освітні інституції, котрі б сприяли привнесенню новітніх знань до широкого українського загалу та тим самим полегшували його шлях до цивілізованих норм життя.

За практичне впровадження всіх цих надзвичайно важливих завдань узялися засновані наприкінці XIX ст. кооперативи, які виникли після проголошення Маніфесту 17 жовтня 1905р., українські національно-культурні товариства “Просвіти” й новостворена преса. Їхнім головним завданням було шляхом практичної економічної роботи в кооперативах, національно-культурної й освітньої діяльності у “Просвітах” та українській пресі підготувати на перших порах десятки тисяч свідомих, здатних до активного життя в нових суспільно-політичних і соціально-економічних умовах робітників та селян. Згодом останні повинні були допомогти пристосуватися до нових реалій сотням тисяч і мільйонам українців, що фактично гарантувало б мирний, ненасильницький перехід народу до цивілізованих форм суспільно-політичного й соціально-економічного буття.

Але знову ж великий англійський, французький та бельгійський капітал не лише не сприяв діяльності цих українських культурно-освітніх товариств, а й усіляко перешкоджав їхній діяльності, бажаючи мати на своїх підприємствах не висококваліфікованого і відповідно високооплачуваного працівника, а дешеву робочу силу, згодну за копійки виконувати найбільш брудну та некваліфіковану роботу³.

Тобто англо-французько-бельгійський капітал прагнув, з одного боку, знищити колишні економічні зв'язки Росії з Австрією й Німеччиною, а з другого – не допустити в Наддніпрянщині зародження нових фінансово-економічних відносин, котрі б дозволили українцям стати повноправними членами цивілізованої європейської спільноти.

У подібних умовах останнім необхідно було залишити свої романтично-демократичні ілюзії другої половини XIX ст. та починати модернізувати ті старі економічні зв'язки, які вони мали з німецькими державами. Тим більше, що в тій же Австро-Угорщині жило багато етнічних українців і військовий конфлікт між нею й Росією неминуче призвів би до збройного протистояння між ними. Крім того, прем'єр Столипін поступово починав розуміти, що всі “союзницькі” запевняння англійців є не чим іншим, як намаганням втягнути Російську імперію у війну з Німеччиною та тим самим унеможливити в ній проведення економічних реформ, котрі б вивели цю ще нещодавно відсталу аграрну країну у число промислово-фінансових лідерів. Адже по суті Британська імперія продовжувала лишатися смертельним ворогом Росії, прагнучи витіснити останню з Кавказу й Середньої Азії. Той факт, що формально Англія вважалася “союзницею” С.-Петербурга, робив її ще більш небезпечним ворогом для царської імперії, ніж це було під час Кримської війни. Адже на практиці Лондон мав моральне право вимагати від Росії жертв заради ефемерного “союзницького обов'язку”, штовхати на непотрібні воєнні авантюри, нічого не даючи їй взамін. І, що найголовніше, якщо в середині XIX ст. Англія прагнула потіснити свого конкурента – російський абсолютизм Миколи I – та тим самим, попри власне бажання, невільно сприяла оновленню життя імперії в цілому й Наддніпрянської України зокрема, то на

початку XX ст. Лондон свідомо прагнув втягнути Росію у світовий збройний конфлікт, аби знищити в ній ті реформи, що розпочалися після Кримської війни.

Зрозумівши це, П.Столипін почав відходити від проантантівського зовнішньополітичного курсу, щоб не допустити військового протистояння з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Об'єктивно це було вигідно і наддніпрянським українцям, перед якими відкривалася перспектива посилення культурних й економічних контактів із галичанами. Одним із важливих проявів цього похвалюваного стосунків між ними став Перший український просвітньо-економічний конгрес, котрий відбувся на початку 1909 р. у Львові, на якому було зроблено спроби до вироблення спільної загальнонаціональної культурної, економічної та політичної платформ.

Разом із тим переважна більшість наддніпрянських українських діячів, на словах не заперечуючи проти подальшого зближення з галичанами, на практиці не бажали відходити від звичного для них проантантівського курсу, помилково вбачаючи в англійських, французьких і бельгійських підприємців носіїв “передових демократичних ідей та європейських принципів”. Подібна недоречна на той час “двовекторність” мала для українців фатальні наслідки. Адже їхній курс починав розходитися з курсом П.Столипіна, й це відразу ж позначилося на ставленні російського уряду до українських інституцій. Були закриті одеська, київська, чернігівська й житомирська “Просвіти”. У перспективі ж за свою “відданість союзницькому обов'язку” наддніпрянці мали отримати більш ніж сумнівну радість убивати своїх галицьких братів на полях битв Першої світової війни.

А оскільки український національний рух у Наддніпрянщині початку XX ст. являв собою силу, котра орієнтувалася на ту російську політичну еліту, яка відстоювала союз з Антантою, то автоматично він почав втрачати свій ідеологічний стрижень. Тим більше, що західноукраїнський національний рух, котрий зробив ставку на Німеччину та Австро-Угорщину, користувався повною, в тому числі й суттєвою фінансовою, підтримкою їх властей. Так, коли у 1914 р. українці в усьому світі святкували 100-річний ювілей Т.Г.Шевченка, австро-угорський уряд усіляко сприяв проведенню цілого ряду урочистостей, присвячених пам'яті цього великого генія, а російські власті заборонили проведення будь-яких святкових заходів. У помешканнях ще вцілілих українських товариств проводилися обшуки, під час яких зі стін помешкань зривалися і кидалися під ноги портрети Т.Шевченка⁴.

Потрібно зазначити, що 1914-й рік, принісши військову перевагу росіянам, котрі захопили Галичину, одночасно істотно похитнув проантантівські позиції в українському русі. Адже початок війни супроводжувався нечуваними репресіями стосовно українців, притому не лише на території окупованої Галичини, що з огляду на пронімецьку спрямованість західноукраїнського національного руху мало хоч якесь юридичне виправдання, а й по відношенню до наддніпрянців, які з самого початку підтримали вступ Росії у війну на боці Антанти. На той час у східній Україні були закриті всі україномовні газети, репресовано та заслано до Сибіру частину активних і національно-свідомих діячів, хоча переважна більшість українських просвітян та кооператорів брала посильну участь у війні, працюючи чи то в тилу, чи безпосередньо на фронті⁵.

Все це поставило під знак питання саму стратегічну спрямованість східноукраїнського національного руху. Справді, як можна співпрацювати з тими, хто не лише не цінує твоєї праці, твоїх титанічних зусиль, спрямованих на зміцнення внутрішніх і зовнішніх позицій Російської держави, а й цинічно тебе переслідує та знищує. Одночасно українці не отримували ніякої матеріальної допомоги і від

тих французьких, англійських та бельгійських капіталістів, заради економічних інтересів котрих не в останню чергу й велася Перша світова війна.

Поступово наддніпрянські українці втрачали свої проантантівські ілюзії та починали активно працювати над налагодженням взаємостосунків зі своїми галицькими братами.

Так, 6 вересня 1914 р. у Катеринославі “Просвіта” на одній з околиць міста – Мандриківці – відкрила дешеву їдальню для сімей мобілізованих. Заснував її невеликий жіночий гурток просвітянок, але скоро до нього ввійшли і не члени “Просвіти”. Всього до гуртка записалося більше ніж 30 жінок, з числа яких був обраний відповідальний комітет, котрий взяв на себе обов’язки вести господарську й канцелярську роботу в їдальні. До нього ввійшли 8 жінок, до яких протягом першого року діяльності приєдналися ще чотири⁶.

За період від 6 вересня 1914 р. до 1 вересня 1915 р. їдальня “Просвіти” видала 80454 обіди, у тому числі безплатних – 4129 вдовам та сиротам загиблих солдатів і 6382 біженцям із Галичини, Холмщини й Волині. Із сімей останніх їдальня брала по 5 коп. незалежно від кількості їх членів. За перший рік діяльності остання витратила на обіди 5340 крб 99 коп.; з них 4227 крб 18 коп. їй було пожертвовано грішми, 248 крб 71 коп. – продуктами та лише 868 крб 60 коп. – отримано як плату за обіди⁷.

Завдяки тому, що їдальня утримувалася на кошти, котрі збиралися членами комітету, вона здобула собі повну автономію і незалежність. Хоча їдальня й подавала щомісячні звіти в міське попечительство, але рахунки і взагалі всю фінансову та ділову документацію комітет здавав лише в ревізійну комісію “Просвіти”, визнаючи свою залежність лише від цієї інституції. Базуючись на своїй незалежності й гарних матеріальних умовах, у яких знаходилася їдальня в перший місяць її існування, комітет, бажаючи розширити свою діяльність у культурно-просвітньому напрямку, запропонував правлінню “Просвіти” відкрити при їдальні дитячий садок для сімей мобілізованих. Воно згодилося на цю пропозицію, але через незалежні обставини – відсутність придатного для дітей помешкання та виховательки-українки – комітет змушений був облишити цей свій задум⁸.

У січні 1915 р. завідувача їдальнею Л.Біднова разом із любительською жіночих вишивок В.Гротто-Слепиковською вирішили влаштувати при їдальні імпровізовану ткацьку майстерню, де б дружини мобілізованих солдатів, котрі мали маленьких дітей і не могли ходити на заробітки, могли б заробити собі трохи грошей українською вишивкою. Були закуплені відповідні матеріали й роздані роботи, які допомогли жінкам частково поліпшити свій сімейний бюджет⁹.

У червні 1915 р. у Катеринославі почали прибувати маси біженців із Галичини, Холмщини, Волині. Матеріальна незалежність та повна автономія, котрою користувалася їдальня, надавали їй можливість увійти в безпосередні стосунки з комітетом по наданню допомоги біженцям-галичанам. Завдяки цьому вона виявилася однією з перших організацій, які підтримали галичан у той скрутний час. На жаль, у червні 1915 р. матеріальний стан їдальні “Просвіти” дещо погіршився, й її комітету для того, щоб нагодувати біженців-галичан, потрібно було зробити борги, котрі були покриті із каси останньої, яка видала в червні на неї 261крб¹⁰. У липні з каси “Просвіти” їдальні було видано ще 100 крб, завдяки чому їй вдалося закінчити місяць без дефіциту. Але в серпні, коли кількість тих, котрі користувалися нею, зросла від 1000 чол., як це було у перший місяць її діяльності, до 11711, дефіцит уже становив 286 крб 43 коп. (ці гроші їдальня залишила винною міській хлібопекарні)¹¹.

Для того щоб вийти із стану періодичних дефіцитів, комітет їдальні звернувся

в жовтні 1915 р. у міське попечительство з проханням про призначення постійної щомісячної субсидії в розмірі 300 крб; крім того, планувалося зібрати певну суму грошей шляхом збору пожертвувань, влаштування концертів, спектаклів тощо¹².

Міське попечительство зобов'язалося видавати 300 крб на місяць від початку наступного, 1916 р. Крім того, наприкінці 1915 р. повітове земство асигнувало просвітянській їдальні 500 крб, а один із земських службовців, котрий, до речі, не був членом “Просвіти”, навіть відмовився на її користь від усієї своєї річної добавки – 125 крб, виданої земством у зв'язку з воєнною дорожнечею. Підтримка серед широких верств населення Катеринослава дозволила їдальні “Просвіти” успішно завершити 1915 р., видавши 104020 обідів на загальну суму 8075 крб 76 коп.¹³

Але діяльність катеринославської “Просвіти” під час Першої світової війни не обмежувалася лише влаштуванням їдальні. У другій половині 1914 р. вона перебралася з найманого помешкання в оселю, яку їй безплатно запропонував просвітянин В.Хрінников. На самому початку війни “Просвіта” влаштувала концерт, збір від котрого пішов на допомогу пораненим¹⁴.

Діяльність бібліотечно-лекційної комісії останньої виявилася у влаштуванні 15 листопада 1914 р. публічної лекції “Про Галичину”, яку прочитав Д.Дорошенко, котрий прибув із Києва, і в організації постійних закритих рефератів (для членів товариства) з питань літератури, історії та мистецтва¹⁵.

Одночасно в період Першої світової війни у Наддніпрянщині, особливо в її південно-східних регіонах, почав стрімко зростати авторитет більшовиків, які відверто закликали до поразки Росії й до боротьби з англійськими, французькими і бельгійськими капіталістами – нещадними визискувачами мільйонів українських робітників.

Знову ж таки, в 1914–1916 рр. ніхто з українців не міг знати ні про більшовицькі голодомори 1921–1922, 193–1933 й 1947 рр., ні про колективізацію 1929–1930 р., про великий терор 1937–1938 рр. Натомість багато українських робітників та селян знали, як полум'яно більшовики захищали у Думі й в своїй партійній пресі їх національно-культурні інтереси, як рішуче й безкомпромісно виступили вони у 1914 р. на захист святкування 100-річного ювілею Великого Кобзаря, як нещадно вони ганьбили і показували великодержавницько-чорносотенну суть тих російських сановників, котрі утискували українців. Тому переважна більшість останніх сприймала більшовиків як своїх традиційних союзників та захисників. Їхні заклики до перетворення Першої світової війни з війни за інтереси іноземного капіталу у війну за звільнення України від його засилля знаходили все більше розуміння й підтримку в українському загалу. І не випадково, що саме українці стали однією з основних русійських збройних сил, котра забезпечила більшовикам розгром їхніх противників та сприяла здійсненню всіх їх агресивних загарбницьких планів.

Якщо в 1912–1916 рр. українці й більшовики виступали під одними і тими ж ідеологічними гаслами – забезпечення робітникам та селянам вільного національно-культурного розвитку, відстоювання їхньої національної самобутності й традицій – і протистояли одні одному лише у тому, хто краще та послідовніше захищає ці справедливі вимоги українських трудящих, то в 1917 р. ситуація почала докорінно змінюватися. Тепер у політичній риторичі більшовиків відбулися кардинальні зміни. Те, що ще недавно лєнінці називали справедливими національно-культурними прагненнями українського народу, в ім'я здійснення яких вони клялися не шкодувати ні сил, ні здоров'я, ні навіть власного життя, почало називатися “українським буржуазним націоналізмом”,

котрий роз'єднує дії російських й українських робітників та який потрібно безжалісно викорінювати заради "майбутнього щастя трудящих". Національно-свідомих українських діячів, котрих у 1912–1916 рр. лєнінці хоча і сварили за недостатню "революційність", але в принципі визнавали спільниками в боротьбі за поліпшення долі національно й соціально покривджених трудящих, у 1917 р. більшовики почали називати не інакше, як контрреволюціонерами, зрадниками народу та прислужниками буржуазії. Відгомін цього політичного безпринципного шахрайства відчувався в українській історичній науці майже до самого розпаду СРСР. Тих українських національних діячів – М.Коцюбинського, Л.Українку й І.Франка, Б.Грінченка і М.Лисенка, котрі відстоювали суспільно-політичні, соціально-економічні та культурно-освітні права українців, яких на словах підтримували провідники більшовицької партії й котрі померли до 1917 р., в радянській історіографії було прийнято називати революціонерами, соціал-демократами, борцями за щастя народу. У той же час тих українських діячів, які водночас з ними разом працювали, були щирими однодумцями, але не померли до 1917 р., були розстріляні більшовиками в 1918–1920 рр. чи змушені емігрувати за кордон, у радянській історіографії називали не інакше як зрадниками народу, "українськими буржуазними націоналістами" і.т.п. Не може бути ніяких сумнівів, що якби М.Коцюбинський, І.Франко, Л.Українка та М.Лисенко не померли до 1917 р. й у силу своїх моральних якостей і національної самосвідомості засудили звірства більшовиків у 1918–1920 рр., то вони б також були знищені як "вороги українського народу" та "українські буржуазні націоналісти". В той же час, якби М.Грушевський чи С.Петлюра померли до 1917 р., то вони були б не "зрадниками народу", а "борцями за щастя українських трудящих".

Це безпринципне політичне блюзнірство й шахрайство, зрада своїх же політичних гасел і обіцянок стали кричущою несподіванкою для українських діячів. У 1917 р. почала виявлятися непідготовленість українців до ведення саме політичної боротьби з охопленням сотень тисяч розбурханих революцією, але абсолютно не підготовлених до існування у нових умовах людей. Українці в боротьбі з більшовизмом розраховували на допомогу Петрограда. Вони сподівалися, що новий революційний уряд О.Керенського врахує колишні помилки імперської адміністрації та буде більш лояльно ставитися до справедливих національних вимог своїх українських союзників у боротьбі з кайзером. Але ці сподівання справдилися лише частково. Українцям дозволили знову відкривати свої національно-культурні товариства й періодичні видання, провадити мітинги і маніфестації, але загальне підозріло-негативне ставлення до українського руху лишилося незмінним. Будь-яка спроба українців активно розгорнути діяльність, спрямовану на консолідацію національно-свідомих сил у боротьбі із зовнішнім та внутрішнім ворогом, сприймалась урядом О.Керенського як прояв сепаратизму й жорстко переслідувалась. В той же час більшовики могли фактично безперешкодно й безкарно агітувати за повалення цього "буржуазного" уряду, котрий продовжував посилати трудящих на "нікому не потрібну братовбивчу криваву бійню".

Українці знову починали активно схилитися до позиції більшовиків. Справді, навіть гинути, захищаючи інтереси уряду О.Керенського, який зневажає законні національні прагнення українського народу, захищаючи інтереси англійських, французьких та бельгійських капіталістів, котрі нещадно визискують робітників і фактично грабують українські корисні копалини, тим більше, що

кайзерівську армію складають такі ж самі перевдягнені у військову форму прості німецькі робітники й селяни. Тому більшовицька агітація мала великий успіх в українських робітників та селян. Цьому активно посприяла і та обставина, що абсолютно деструктивну позицію стосовно цього питання зайняв уряд О.Керенського. Він фактично не заважав більшовикам й одночасно всіляко перешкоджав українським діячам надати національному руху демократичного характеру та спрямування. Іноді справа доходила просто до абсурду. “Вірний союзницькому обов’язку”, О.Керенський забороняв українцям проводити військові з’їзди, а німецькі агенти-більшовики, розуміючи їхню вагу в очах українського суспільства, починали “захищати” права на проведення подібних національних заходів. Це давало більшовицьким агітаторам можливість ставати “своїми” серед політично недосвідчених українських солдатів, вільно проникати в їхнє середовище, де вони з часом починали настійно поширювати свої антивоєнні, а по суті пронімецькі настрої. Заклики С.Петлюри до продовження війни з кайзерівцями в ім’я незалежності України все більше нагадували голоси волаючих у пустелі, до яких ніхто не хотів прислухатися. Отже, політична ставка східних українців на країни Антанти виявилася нездійсненою. Цей політичний прорахунок став причиною дестабілізації всього суспільно-політичного, соціально-економічного і національно-культурного життя в Наддніпрянській Україні.

У 1918 р. наддніпрянські українці на чолі з гетьманом П.Скоропадським під тиском як внутрішніх, так і зовнішніх обставин змушені були відійти від проантантівського курсу й укласти Брестський мир з Австро-Угорщиною, Німеччиною та Росією, в котрій у той час до влади прийшли більшовики. Цей період історії України, незважаючи на всю свою внутрішню суперечливість і неоднозначність, став вершиною українського національного відродження початку XX ст. Орієнтований на співпрацю з кайзерівською Німеччиною, гетьманський уряд приділяв значно більше уваги розвитку української національної науки, культури й освіти, ніж це було під час правління прихильного до “демократичного” проантантівського курсу російського імператора Миколи II. По всій Наддніпрянщині відкривалися українські школи, гімназії, “Просвіти”, бібліотеки-читальні та інші культурно-освітні заклади, мільйонними тиражами видавалися книжки українською мовою. У Кам’янці-Подільському і Києві за активного сприяння П.Скоропадського були відкриті українські університети, а вінцем діяльності гетьмана стало створення Української академії наук.

Характерною рисою правління П.Скоропадського було те, що вітчизняні культурно-освітні інституції працювали пліч-о-пліч з українськими ж фінансово-економічними установами, на відміну від так званого “національного відродження” кінця XX ст., коли партноменклатура використала різного роду сумнівних українських “месій” для того, щоб ультра національною риторикою відволікати увагу людей, поки комуністичні партійні боси будуть приватизувати найкращі об’єкти народного господарства, в результаті чого українські наука, культура й освіта залишилися без фінансування.

В той час дуже плідно запрацювали українські економічні та культурні установи. Кредитові товариства й союзи останніх, об’єднуючись у банки – такі, приміром, як “Українбанк” і київський “Союзбанк”, а також найбільш фінансово потужні союзи споживчих товариств – такі, як “Дніпровський союз споживчих товариств” (“Дніпросоюз”) – не лише забезпечували в 1918 р. та навіть частково у 1919 рр. порівняно високий рівень життя на Наддніпрянщині, а й піклувалися

про науку, культуру та особливо освіту. Але українські кооператори не просто вкладали гроші в шкільництво; останні таким чином отримували кваліфікованих працівників. Платячи гроші українським школам, вони вимагали від них, аби учням тут викладалися основи кооперативної справи. Так, правління “Дніпросоюзу” надало фінансову допомогу Ржищівській гімназії з умовою, що вона заведе в себе навчання основам кооперації. Крім того, “Дніпросоюз” на свої кошти організував школу ім. В.Доманицького, в котрій викладали українську мову, історію і теорію кооперації, українознавство, основи політекономії й статистики. Накладом “Дніпросоюзу” було видруковано величезну кількість нових шкільних підручників українською мовою. До жовтня 1918 р. він видав 4 млн. друкованих аркушів¹⁶. При видавничому відділі останнього існували склад книжок та книгарня для продажу його видань. За 6 місяців 1917 р. було продано друкованої української продукції на суму 142232 крб, а в 1918 р. – на суму понад 1 млн. крб.¹⁷

За фінансової допомоги з боку “Дніпросоюзу” й “Українбанку” наддніпрянські просвітяни приступили до створення українських університетів. На відкритті першого Державного Українського університету у Києві 6 жовтня 1918 р. голова правління “Українбанку” Х.Барановський заявив: “Банк бере на себе ініціативу в справі утворення організації, яка дбатиме про матеріальну допомогу українському студентству, і сам допомагатиме цій організації матеріально”¹⁸. При відкритті подільськими просвітянами Державного українського університету в Кам’янці-Подільському 22 жовтня 1918 р. “Українбанк” асигнував 25 тис. крб.¹⁹ “Дніпросоюз” та “Українбанк” фінансували “Просвіти” на Катеринославщині й українське видавництво “Рух” у Харкові; київський “Союзбанк” опікувався міською “Просвітою”²⁰.

Загальні збори Подільського Кредитового союзу у липні 1918 р. виділили кошти: на облаштування могили Т.Г.Шевченка – 1000 крб, на Подільський крайовий музей – 1000 крб, на 2 стипендії в Крещенській сільськогосподарській школі – 1200 крб, Вінницькій “Просвіті” на утримання української гімназії – 5000 крб, на впорядження курсів для вчителів початкових шкіл Поділля – 1000, Стрільченевецькій сільськогосподарській школі – 1000 крб, Куницькій “Просвіті” на побудову народного дому – 619 крб.²¹ Єлисаветградський Кредитовий союз у своєму повіті організував широку мережу народних бібліотек, а колегія інструкторів місцевого “Споживчого союзу” фінансувала культурно-освітню працю місцевим “Просвітам”. Полтавський “Споживчий союз” разом із місцевими об’єднаними “Просвітами” восени 1918 р. заснував і утримував своїм коштом історико-філософський факультет у Полтаві. Всього ж зусиллями просвітян та кооператорів на Полтавщині було засновано близько 100 сільських гімназій і 10 учительських семінарій²².

Фактично у 1918 р. в Україні під німецьким патронатом спостерігалось становлення справжньої ринкової економіки, розбудові якої перестали заважати англійські, французькі й бельгійські капіталісти. Тобто українсько-німецькі відносини почали виходити на справді демократичний, цивілізований рівень. Тому українці з повним правом могли і можуть сказати, що, на превеликий жаль, кайзерівська Німеччина зазнала поразки в Першій світовій війні й становлення нових принципів у відносинах між Берліном та країнами Східної Європи було призупинено майже на сто років. Але цей нехай і дуже короткостроковий досвід 1918 р. нині повинен бути ґрунтовно досліджений та використаний для того, аби не повторити прикрих помилок початку минулого століття,

коли східні українці занадто довірилися тим силам, котрі за допомогою демократичної риторики про боротьбу проти “ворога всього прогресивного людства” – німецького кайзера – втягнули їх у зовсім непотрібну їм братовбивчу війну.

---

¹ Воспоминания Н.В.Шелгунова. // *Шелгунов Н.В., Шелгунова Л.П., Михайлов М.Л.* Воспоминания. Том I. М., 1967. С.93–94.

² *Лазанська Т.* Історія підприємництва в Україні. – К., 1999. – С.2–238.

³ Там само – 164.

⁴ Обыск в подольской “Просвите” // *Украинская жизнь.* – 1914. – №5. – С.106–107.

⁵ Смерть на позициях // Там само. – 1915. – № 2. – С.86.

⁶ Отчет о деятельности столовой общества “Просвита” для семей запасных в г.Екатеринославе за первый год существования столовой // *Украинская жизнь.* – 1915. – №11–12 – С.151.

⁷ Там само. – С.152.

⁸ *Жигло Л.* Отчет о деятельности столовой общества “Просвита” // *Украинская жизнь.* – 1915. – №11–12. – С.153.

⁹ Там само. – С.153–154.

¹⁰ Деятельность екатеринославской “Просвиты” в 1915 г. и ее закрытие // *Украинская жизнь.* – 1916. – №2 – С.40.

¹¹ Там само. –С.41.

¹² Там само.

¹³ Там само. –С.42.

¹⁴ Годичное собрание екатеринославской “Просвиты” // *Украинская жизнь.* – 1915. – №77. – С.84.

¹⁵ Там само. – С.8–85 .

¹⁶ *Вітанович І.* Історія українського кооперативного руху. – С. 236.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. – С.238.

¹⁹ Там само. – С.241.

²⁰ Там само. – С.245.

²¹ Там само. – С.249.

²² Там само. – С.251.